

STANISŁAW WIERZCHOSŁAWSKI

STAN I KIERUNKI BADAŃ KOSZTÓW OBROTU TOWAROWEGO W POLSCE (1945—1965)

UWAGI WSTĘPNE

Dążność do racjonalizacji działania mechanizmu gospodarczego i optymalnego wykorzystania zasobów coraz częściej absorbuje uwagę ekonomistów-teoretyków¹. W związku z tym coraz żywszym zainteresowaniem cieszy się problematyka kosztów własnych poszczególnych gałęzi gospodarki narodowej. Wdrażanie zasad rachunku ekonomicznego w przedsiębiorstwach wzbudza jednocześnie coraz większe zainteresowanie poziomem i strukturą kosztów własnych ze strony praktyki życia gospodarczego. Podobnie w odniesieniu do kosztów obrotu towarowego obserwujemy ostatnio pewien wzrost szeroko rozumianego zamówienia społecznego zarówno na opracowania metodologiczne, jak i o charakterze materialno-poznawczym. Brak rozpoznania podstawowych proporcji kosztów rynku utrudnia prowadzenie prawidłowej polityki ekonomicznej w odniesieniu do cen detalicznych oraz marży handlowej, utrudnia ponadto ocenę ekonomicznej efektywności aktualnych zmian w zakresie organizacji rynku. Niedostatecznie zidentyfikowane prawidłowości kształtowania się kosztów przedsiębiorstw handlowych w poszczególnych ogniwach obrotu towarowego nie mogą być wykorzystane przy podejmowaniu decyzji, zmierzających do podwyższenia poziomu świadczonych konsumentowi przez aparat handlu uspołecznionego usług handlowych.

Celowe wydaje się przeto podjęcie pewnej próby podsumowania dotychczasowego stanu badań w zakresie kosztów obrotu towarowego w minionym dwudziestolecu oraz przedstawienie kierunków dalszego rozwoju badań. Ze względu na ograniczony zakres artykułu rozważania nasze mają charakter wstępnego studium, nie pretendującego do wyczerpującego ujęcia zagadnienia.

¹ Por. L. Kantorowicz, *Rachunek ekonomiczny optymalnego wykorzystania zasobów*, Warszawa 1961; S. Strumilin, *O problemie optymalnych proporcji*, Ekonomista 1962, nr 5; J. G. Zieliński, *Rachunek ekonomiczny w socjalizmie*, Warszawa 1961; W. Wilczyński, *Rachunek ekonomiczny a mechanizm rynkowy*, Warszawa 1965.

ROZWÓJ BADAŃ KOSZTÓW OBROTU TOWAROWEGO

Przegląd badań kosztów handlu wewnętrznego to przede wszystkim przegląd dotychczas prowadzonych badań empirycznych nad jego działalnością. Dokonać tego można z różnych punktów widzenia². W naszych rozważaniach najbardziej istotne znaczenie posiada strona metodyczno-poznawcza przeprowadzonych obserwacji, dlatego też zainteresowania nasze ograniczymy do następujących cech: przedmiotu, zakresu i metody badania, co pozwoli na wyodrębnienie głównych kierunków dociekań oraz ocenę stosowanych metod i technik badawczych.

Rozwój badań kosztów w handlu pozostaje w ścisłym związku z charakterem dokonujących się przeobrażeń struktury gospodarczej kraju; jest on wyrazem przemian i tendencji rozwojowych w handlu w ogóle, a w handlu uspołecznionym w szczególności. W rozwoju tym zarysowały się trzy charakterystyczne okresy: 1. lata 1945—1949, 2. lata 1950—1955, 3. lata 1956—1965.

Problematyka kosztów handlu w latach bezpośrednio powojennych nie była przedmiotem szerszych badań empirycznych. Złożyło się na to szereg przyczyn: skromna baza techniczna i stan kadrowy odbudowujących się ze zniszczeń wojennych uczelni i instytutów naukowych; brak odpowiednio wypracowanych metod i technik badawczych dla obserwacji masowych zjawisk ekonomicznych; szczątkowy stan statystyki handlu wewnętrznego nasuwający konieczność tworzenia od postaw przez podmiot badania własnej dokumentacji źródłowej. Te okoliczności powodują, że badania empiryczne w tym okresie posiadały najczęściej charakter doraźny — podejmowano je w wyniku określonego zamówienia społecznego.

Nie bez wpływu na kierunki dociekań pozostaje brak sprecyzowania ogólnej koncepcji rozwojowej handlu w ramach trójsektorowego modelu gospodarczego kraju, dlatego też okres ten jest pod wpływem przewagi przedsiębiorstw handlowych sektora prywatnego, równocześnie ożywionego rozwoju przedsiębiorstw spółdzielczych i zaczątków rozwoju handlu państwowego. Ten układ sił poszczególnych sektorów ówczesnego modelu gospodarczego wywiera swoje piętno na rozwój badań w zakresie kosztów, który wiąże się głównie z oceną gospodarności i rentowności przedsiębiorstwa. Posiada on swą genezę w tradycyjnym ujęciu analizy działalności kapitalistycznego przedsiębiorstwa handlowego. Do najważniejszych

² Ocena dorobku badawczego handlu lat powojennych w Polsce jest obecnie przedmiotem licznych zainteresowań w literaturze ekonomicznej. W ocenie tego dorobku dominuje poznawczy punkt widzenia. Wśród tych prac, obok drobnych przyczynków (L. Koźmiński, *Badania handlu wewnętrznego w Polsce*, Zeszyty Naukowe SGPiS 1962, z. 40; R. Peretiatkowicz, *Kierunki badań naukowych nad handlem w Polsce Ludowej*, *Handel Wewnętrzny* 1961, z. 4) na uwagę zasługuje opracowanie monograficzne prof. Z. Zakrzewskiego (*Rozwój polskiej myśli ekonomicznej w nauce o handlu*, Warszawa 1966, s. 270), zawierające syntezę dorobku nauk ekonomicznych w dziedzinie problematyki handlu od zaborów do 1960 r. włącznie.

przedsięwzięć należą badania ankietowe nad kształtowaniem się kosztów i rentowności prywatnych przedsiębiorstw handlowych³, a w dalszej fazie — przedsiębiorstw handlu uspołecznionego⁴. Zasadnicza rola przypada w tym zakresie powołanemu do życia Spółdzielczemu Instytutowi Naukowemu. Instytut ten podejmuje próby systematycznych badań monograficznych, zmierzających do oceny działalności spółdzielni na tle środowiska ich działalności⁵ oraz ustalenia wzorcowych (normatywnych) kosztów w spółdzielczym obrocie towarowym⁶. Szeroko zakreślone plany

³ Jedno z większych badań ankietowych nad kształtowaniem się kosztów i rentowności przedsiębiorstw przeprowadzone zostało w 1947 r. przez Instytut Gospodarstwa Narodowego, które wykorzystano między innymi dla celów obliczania dochodu narodowego. Por. GUS, *Dochód narodowy Polski 1947 r.*, Statystyka Polski, Seria D, z. 13, Warszawa 1949. Wyniki tych badań nie zostały jednak w całości opublikowane. W ciągu 1948 r. Instytut Wiedzy Handlowej na zlecenie Izby Przemysłowo-Handlowej w Warszawie i Naczelnej Rady Zrzeszeń Kupieckich RP podjął badania ankietowe dla ustalenia rentowności przedsiębiorstw określonych grup branżowych. Badania objęły zasięgiem cały obszar kraju, ograniczając się jednak tylko do członków organizacji kupieckiej. Por. *Przyczynek do badań nad, rentownością prywatnych przedsiębiorstw handlowych*, Tygodnik Handlowy 1950, nr 27 i 28. Pewne prace w tej dziedzinie (w połączeniu z badaniem marż handlowych) prowadzone zostały przez b. Związek Izb Przemysłowo-Handlowych RP oraz niektóre izby. Opracowania te ogłaszane były w rocznych sprawozdaniach z działalności poszczególnych izb. Badania ankietowe oraz monograficzne w tym kierunku w przedsiębiorstwach handlu prywatnego i państwowego (1947—1949) prowadził również działający od 1946 r. Instytut Handlu Wewnętrznego przy b. Akademii Handlowej w Poznaniu, przekształcony w 1949 r. w Zakład Badania Obrotu Towarowego. Wyniki tych badań poza nielicznymi fragmentami (marże handlowe) nie zostały dotychczas opublikowane.

⁴ Badania podjęte zostały w 1947 r. przez Spółdzielczy Instytut Naukowy przy współpracy Studium Spółdzielczego Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, zmierzając do określenia normatywów i rotacji towarów, wydajności pracy i kosztów. Ankieta starano się objąć spółdzielnie pracujące w typowych warunkach lokalnych, odznaczające się stosunkowo dużą sprawnością organizacyjną i gospodarczą. Poza oceną ogólnej gospodarki spółdzielni, przeprowadzano również analizę pracujących sklepów różnych branż w spółdzielczości spóżywców w mieście. Por. K. Boczar, *Normatywy w spółdzielczym obrocie towarowym*, Warszawa 1949, s. 78.

⁵ Badania monograficzne podjęte zostały przez Spółdzielczy Instytut Naukowy oraz Studium Spółdzielcze Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Miały one na celu określenie sprawności ekonomicznej spółdzielni oraz roli ruchu spółdzielczego na określonym terenie. Jako teren badań przyjęto trzy województwa południowe (rzyszowskie, krakowskie i górnośląskie), por. *Badania monograficzne spółdzielni*, Spółdzielczy Przegląd Naukowy 1947, z. IV. Wyniki badań ogłaszane były w okresowo wydawanych przez SIN „Materiałach i Przyczynkach”. Na szczególną uwagę zasługuje m. in. praca E. Nędzowskiego, *Analiza rynku lokalnego z punktu widzenia działalności handlowej gminnej spółdzielni „Samopomoc Chłopska” w Ciężkowicach*, Warszawa 1950; ponadto drobne opracowania ogłaszane były w redagowanym przez Instytut kwartalniku „Spółdzielczy Przegląd Naukowy”.

⁶ Por. *Sprawozdanie Spółdzielczego Instytutu Naukowego*, Materiały i Przyczynki, Warszawa 1950, s. 54 i n.

dalszych badań, wykazujące tendencje nadrobienia zaległości okresu wojennego, nie doczekały się realizacji. Jedną z przyczyn był stosunkowo niski poziom oraz niezwykle zróżnicowany zakres ewidencji zjawisk gospodarczych w przedsiębiorstwie handlowym w ogóle, a kosztów w szczególności. Utrudniało to rozwinięcie przez instytucje naukowe badań o charakterze podstawowym. Z drugiej strony zamierzenia te zostały unicestwione przez wydanie ustawy o tajemnicy państwowej uniemożliwiającej korzystanie z materiałów źródłowych w szerszym zakresie.

Szybki rozwój handlu uspołecznionego, pełne objęcie narodowym, planem gospodarczym obrotu towarowego (1950 r.) w dość zasadniczy sposób zmienia dotychczasowe zainteresowania badawcze, które oscylują wyłącznie wokół problematyki kosztów przedsiębiorstwa uspołecznionego. W okresie tym na plan pierwszy wysunął się nowy kierunek analizy ekonomicznej, biorący sobie za cel ocenę wykonania planu działalności gospodarczej przedsiębiorstwa. Powstał on nie w wyniku własnych oryginalnych dociekań badawczych, lecz został przeniesiony do literatury polskiej w ramach przejmowania dorobku teoretycznego i doświadczeń praktyki handlu radzieckiego. Przyjęty w tym kierunku sposób postępowania wywarł znaczny wpływ na obserwacje i analizę kosztów przedsiębiorstw handlowych. Dominuje w nim powszechny i dość kateryczny postulat obniżki kosztów, stąd też przegląd podstawowych czynników wpływających na poziom i strukturę kosztów dokonywany był pod kątem widzenia możliwości ich obniżki⁷. Opracowania te pod względem metodycznym charakteryzują się dużą schematycznością koncepcji, pod względem poznawczym natomiast — jednostronnością i powierzchownością opisu zjawiska kosztów, uniemożliwiającą uchwycenie jakichkolwiek prawidłowości ekonomicznych.

Daleko posunięta centralizacja zarządzania przedsiębiorstwem, ogólne założenia polityki gospodarczej państwa (konkurencyjność celów i alokacji środków w okresie szybkiego wzrostu gospodarczego kraju, powodująca przesuwanie zagadnień rozwoju usług handlu na plan dalszy) oraz utrzymujące się w mocy przepisy o tajemnicy państwowej nie

⁷ Por. m. in. A. Adamczewski, *O dalszą obniżkę kosztów transportu w obrocie towarowym*, Społem 1955, nr 7; Z. Augustowski, *Rezerwy obniżenia kosztów osobowych w handlu detalicznym*, Finanse 1956, nr 2; tenże, *Zmniejszenie kosztów własnych a obniżka cen*, Gospodarka Planowa 1951, nr 1; Z. Fedak, *Obniżenie kosztów własnych*, Życie Gospodarcze 1950, nr 16; W. Fihel, *Słabe strony walki o obniżkę kosztów w handlu uspołecznionym*, Życie Gospodarcze 1953, nr 22; L. Guranowski, *Premiowanie pracowników za obniżenie kosztów własnych*, Ekonomika, Organizacja Pracy 1953, nr 12; J. Janicki, *Walka o obniżkę kosztów własnych handlu*, Życie Gospodarcze 1951, nr 7; S. Ochocki, *O środkach realizacji planu obniżki kosztów w obrocie towarowym*, Gospodarka Planowa 1954, nr 12; M. Sadulski, *Obniżka kosztów własnych kluczowym zagadnieniem handlu uspołecznionego*, Życie Gospodarcze 1952, nr 9; K. Swistuń, *Możliwości obniżenia planowanych kosztów przewozu towarów*, Gospodarka Planowa 1956, nr 3.

stwarzały sprzyjającego klimatu dla rozwoju badań empirycznych w handlu w latach 1950—1955. Ożywienie w pracy badawczej, jakie cechowało okres bezpośrednio powojenny, uległo w tym czasie pewnemu zahamowaniu. Pewną aktywność badawczą wykazuje jedynie ośrodek naukowy warszawski i poznański.

Do nielicznych przedsięwzięć w tej dziedzinie zaliczyć należy podjęte przez nowo powstały Instytut Handlu i Żywności Zbiorowego, szeroko zakrojone i dobrze zapowiadające się badania kosztów w handlu wiejskim⁸. Były to jednak wysiłki jednorazowe. Podobnie bardzo krótkotrwałe okazały się badania nad kształtowaniem się kosztów detalicznego handlu miejskiego⁹. Ambitne zadania Instytutu, zmierzające poprzez poznanie prawidłowości w zakresie kształtowania się poziomu i struktury kosztów do określenia ich wielkości normatywnych dla potrzeb planowania i oceny pracy przedsiębiorstwa, z braku ciągłości badań nie mogły być w pełni zrealizowane.

Na uwagę zasługują przeprowadzone w tym okresie ankietowe badania nad efektywnością przedsiębiorstw handlowych przez Katedrę Statystyki WSE w Poznaniu. Najbardziej dogodne warunki dla przeprowadzenia tego rodzaju dociekań w skali makroekonomicznej stwarza sytuacja rynku nabywcy. Tym należy tłumaczyć fakt, że badań nad efektywnością handlu w warunkach rynku sprzedawcy podjęły się w krajach kapitalistycznych przeważnie instytuty naukowe, legitymujące się odpowiednim doświadczeniem badawczym¹⁰. Jeśli więc pewne wysiłki w tym mało sprzyjającym okresie zostały podjęte również w Polsce, należy to ocenić niewątpliwie pozytywnie. Badania rozpoczęto w 1953 r. Zostały one zaprojektowane jako wieloetapowe badania regionalne nad efektywnością przedsiębiorstw handlu uspołecznionego¹¹. Obok podstawowego

⁸ Badania te stanowią kontynuację zlikwidowanego w 1949 r. Spółdzielczego Instytutu Naukowego. Miały one stanowić zapoczątkowanie stałych badań kosztów i gospodarczości spółdzielczego handlu wiejskiego. Podstawę opracowania stanowiło 1500 ankiet nadesłanych przez spółdzielnie wiejskie. Por. A. Hodoly, R. Czyż, S. Muszyński, *Kształtowanie się kosztów obrotu detalicznego gminnych spółdzielni Samopomoc Chłopska w 1949 r. jako podstawa do badań porównawczych kosztów i ustalenia normatywów*, Warszawa 1962 (maszynopis powielany).

⁹ D. Sackiewicz, *Ustalenie i analiza metod i osiągnięć w zakresie rozliczania kosztów i dochodzenia rentowności sklepów artykułów spożywczych MHD, IHŻ*, Warszawa 1950 (maszynopis powielany); tenże, *Analiza kosztów sklepów MHD w wybranych branżach, IHŻ*, Warszawa 1952 (maszynopis powielany).

¹⁰ Wymienić tu należy przede wszystkim podjęte na szeroką skalę badania handlu detalicznego i hurtowego w 1949 r. przez Instytut Badawczy Handlu Uniwersytetu w Kolonii (Institut für Handelsforschung an der Universität zu Köln) oraz w tym samym czasie przez największy w Europie zachodniej Instytut Badawczy dla Handlu i Rzemiosła w Hadze (Economisch Instituut voor de Middenstand). Nieco wcześniej, lecz w mniejszym zakresie badania te podjęte zostały w Austrii (Arbeitsgemeinschaft für Handelsforschung an der Hochschule für Welt-handel in Wien).

¹¹ Badanie przeprowadzono przy współdziałaniu wojewódzkich komisji piano-

celu poznawczego: oceny społeczno-ekonomicznej efektywności handlu uspołecznionego, badaniom tym postawiono również cele metodyczne. Wśród tych ostatnich wymienić należy między innymi opracowanie statystycznych metod analizy porównawczej wyników działalności przedsiębiorstw w ogóle, a kosztów obrotu towarowego w szczególności. Realizacja tych zadań wymagała rozłożenia wysiłków badawczych na dłuższy okres czasu¹². Jest to pierwsze badanie nad efektywnością handlu wewnętrznego w Polsce, podjęte w tak szerokim zakresie pod względem rzeczowym, przestrzennym i czasowym. Badania te stanowią jedyną dokumentację źródłową umożliwiającą określenie prawidłowości kształtowania się kosztów przedsiębiorstw handlowych w okresie planu sześcioletniego.

Zmiany modelu gospodarczego kraju oraz wiążące się z tym zmiany stosunków rynkowych, decentralizacja zarządzania, zmierzająca do zapewnienia przedsiębiorstwu bardziej samodzielnej roli na rynku towarowym, uchylene ustawy o tajemnicy państwowej stworzyły sprzyjającą atmosferę dla swobodnych i twórczych poszukiwań badawczych. Przyczynia się to do poważnego ożywienia badań kosztów obrotu towarowego. Jakkolwiek badania te rozwijały się z różnym natężeniem w czasie, to kierunki ich będziemy omawiać łącznie.

Główny wysiłek badawczy skierowany został na określenie prawidłowości w zakresie poziomu i struktury kosztów przedsiębiorstwa handlowego w nowych warunkach rynkowych. Problematyka kosztów jest jednakże rozpatrywana w szerszej płaszczyźnie ekonomicznej. W miejsce schematycznej oceny wykonania planu zmierza się do określenia istotnych współzależności ekonomicznych między wielkością nakładów przedsiębiorstwa a determinującymi je czynnikami o charakterze endogenicznym i egzogenicznym. Stwierdzić jednak wypada, że dotychczas nie dysponujemy dostatecznie wielką liczbą opracowań monograficznych odnoszących się do tego okresu i zawierających wielostronną ocenę poziomu i struktury kosztów przedsiębiorstw na różnych szczeblach organizacyjnych obrotu towarowego. Nieliczne próby tych opracowań dla przedsiębiorstw handlu detalicznego działających w środowisku miejskim uznać trzeba za niewystarczające dla podjęcia szerszych uogólnień¹³.

wania gospodarczego w Poznaniu, Bydgoszczy i Zielonej Górze. Zakresem badań objęto wszystkie przedsiębiorstwa handlowe działające na szczeblu zbytu, hurtu i detale na terenie województw: poznańskiego, bydgoskiego i zielonogórskiego.

¹² Por. S. Wierchosławski, *Efektywność przedsiębiorstw handlowych jako przedmiot badań ankietowych*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 1963, nr 1.

¹³ Por. m. in. S. Brochwicz-Walter, D. Sackiewicz, *Koszty jako podstawowy element analizy działalności gospodarczej przedsiębiorstwa handlu detalicznego*, IHW, Warszawa 1958 (maszynopis powielany); L. Madejski, *Analiza rentowności Warszawskiej Spółdzielni Spożywców*, Warszawa—Mokotów, IHW, Warszawa 1961 (maszynopis powielany).

Znacznie większe osiągnięcia odnotować można w zakresie dochodzenia zależności między poziomem kosztów a poszczególnymi czynnikami ekonomicznymi przedsiębiorstwa handlowego. Wymienić tu kolejno należy dochodzenia zależności między poziomem i strukturą kosztów a wielkością i strukturą obrotu towarowego¹⁴, zapasami towarowymi¹⁵ oraz rozmieszczeniem i wykorzystaniem sieci handlowej¹⁶. Niewielkie natomiast zainteresowanie wzbudziły związki zachodzące między poziomem kosztów a czynnikiem pracy. Wysuwane są równocześnie koncepcje wiązania w sposób kompleksowy oceny wewnętrznych procesów przedsiębiorstwa z ekonomiką zaopatrywanego przez niego rejonu, szeroko pojętymi zjawiskami rynkowymi oraz próby dochodzenia wzajemnej zależności między nimi¹⁷. Pewne rezultaty są tu do odnotowania w zakresie kosztów skupu¹⁸ oraz obrotu detalicznego w spółdzielczym handlu wiejskim¹⁹.

¹⁴ Na uwagę w tym zakresie zasługują badania podjęte przez Katedrę Obrotu Towarowego WSE w Krakowie (por. Z. Misiaszek, *Rentowność jako przesłanka asortymentacji sieci detalicznej*, Handel Wewnętrzny 1959, nr 4; tenże, *Zasady ustalania asortymentów dla sieci detalicznej*, Warszawa 1960) oraz Katedrę Statystyki WSE w Poznaniu (F. Wiśniewski, *Wpływ wielkości i struktury obrotu towarowego na koszty w handlu detalicznym*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 1958, nr 1; S. Wierchosławski, *Wpływ struktury branżowej przedsiębiorstw handlu detalicznego na koszty ich działalności*, Roczniki Ekonomiczne za 1966/67, t. XIX). Analogiczne badania w przekroju grup asortymentowych prowadzone były przez Centralny Zarząd Hurtu Spożywczego oraz w przekroju branżowym sklepów przez Biuro „Ekonomiczne ZSS „Społem”.

¹⁵ Badania te skupiają się głównie w Instytucie Handlu Wewnętrznego. Por. Z. Klimek, *Analiza zapasów i rotacji towarów w przedsiębiorstwach handlowych*, Warszawa 1956; tenże, *Badania wzajemnej zależności kosztów handlowych i rotacji towarów*, Roczniki Instytutu Handlu Wewnętrznego, 1959 nr 8; tenże, *Wpływ rotacji na koszty handlowe*, Handel Wewnętrzny 1961, nr 6; tenże, *Wskaźnik rotacji towarów w analizie działalności gospodarczej gminnej spółdzielni*, IHW, Warszawa 1963 (maszynopis powielany).

¹⁶ Por. m. in. A. Olearczyk, *Straty powodowane postojami sklepów*, Handel Wewnętrzny 1959, nr 3; tenże, *Lokale sklepowe i ich powierzchnia jako element gospodarowania w handlu*, Roczniki Instytutu Wewnętrznego 1963, nr 2; S. Brochwicz-Walter, *Lokalizacja a rentowność sklepów ogólnospożywczych*, Roczniki Instytutu Handlu Wewnętrznego 1956, nr 1; S. Nelken, *Lokalizacja sklepów wiejskich*, Handel Wewnętrzny 1967, nr 4.

¹⁷ Por. J. Dietl, R. Gałęcki, *Analiza działalności gospodarczej przedsiębiorstw skupu i obrotu produktami rolnymi*, Łódź—Warszawa 1956; S. Wierchosławski, *Z zagadnień kompleksowej analizy ekonomicznej przedsiębiorstw handlowych*, Roczniki Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Poznaniu za lata 1956/1957, Poznań 1958.

¹⁸ Związki zachodzące między rejonizacją produkcji rolnej i lokalizacją przetwórstwa rolno-spożywczego a poziomem i strukturą kosztów skupu są przedmiotem wieloletnich badań prowadzonych przez Katedrę Ekonomiki Handlu Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Poznaniu. Pewne badania w tym zakresie prowadzone są również przez Biuro Ekonomiczne CRS. Por. m. in. E. Sackiewicz, *Wpływ położenia gminnych spółdzielni i wielkości obrotów na wyniki działalności na przykładzie skupu zbóż*, CRS, Warszawa 1960 (maszynopis powielany).

¹⁹ Por. M. Konćzewski, *Wpływ położenia gminnych spółdzielni i wielkości*

Podkreślenia wymaga wysuwany często postulat analizowania kosztów w powiązaniu z poziomem cen detalicznych oraz marż handlowych²⁰. Podjęte w tym zakresie studia teoretyczne nie zostały poza nielicznymi przypadkami rozwinięte na konkretnym materiale empirycznym. Poważniejsze próby łącznego rozpatrywania wspomnianych zjawisk ekonomicznych stwierdzić możemy jedynie w odniesieniu do przedsiębiorstw żywienia zbiorowego²¹ oraz przedsiębiorstw handlu wiejskiego²². W tym ostatnim przypadku problematyka ta rozpatrywana jest w związku z rentą położenia przedsiębiorstw.

W osobny kierunek wyodrębniają się dociekania poświęcone kształtowaniu się nakładów w obrocie produktami rolnymi, a to nie tyle ze względu na swoistość branżowego ujęcia przedmiotu badania, ile z uwagi na podejmowane po raz pierwszy w okresie powojennym próby określenia rozmiarów kosztów rynku²³. Badania te nie mają charakteru systematycznych studiów, a raczej wstępnych sondaży, wymagających odpowiedniego pogłębienia.

Kierunkiem, który rozwinął się nieomal równoległe do procesu modernizacji handlu detalicznego, są badania nad kształtowaniem się kosztów modernizacji i sieci handlowej²⁴, kosztów eksploatacyjnych sklepów o nowych formach sprzedaży²⁵ oraz wpływie nowoczesnych form

obrotów na wyniki działalności na przykładzie obrotu artykułami masowymi, CRS, Warszawa 1960 (maszynopis powielany); S. Wierchosławski, *Efektywność przedsiębiorstw handlu wiejskiego w świetle badan ankietowych*, Poznań 1962 (maszynopis).

²⁰ Por. m. in. R. Głowacki, *Polityka cen a polityka marż*, Gospodarka Planowa 1959, nr 13; Z. Krasiński, *Marża handlowa*, Handel Wewnętrzny 1961 nr 1; tenże, *Polityka marż handlowych*, ibidem, nr 3.

²¹ Por. R. Głowacki, *Marże w gastronomii*, IHW, Warszawa 1960 (maszynopis powielany).

²² Por. E. Matyja, *Marże handlowe w spółdzielczości*, SIB, Warszawa 1961 (maszynopis powielony); J. Dietl, B. Markowski, *Wpływ cen i struktury skupu produktów rolnych na poziom kosztów skupu w gminnych spółdzielniach*, Handel Wewnętrzny 1957, nr 1; S. Wierchosławski, op. cit.

²³ Badania te skupiają się nieomal głównie w poznańskim ośrodku naukowym. Por. m. in. B. Markowski, *Koszty ceny i rentowność przedsiębiorstwa obrotu zbożem*, Zeszyty Naukowe WSE w Poznaniu 1957, nr 4; tenże, *Niektóre elementy kosztów obrotu a ceny produktów rolnych*, Handel Wewnętrzny 1959, nr 1; S. Ochociński, *Mierzenie obniżki kosztów w skupie zbóż*, Zeszyty Naukowe WSE w Poznaniu 1957, nr 4; M. Sowula, *Relacje cen producenta i konsumenta oraz koszty pośrednictwa na państwowym rynku mięsnym*, Handel Wewnętrzny 1961, nr 5.

²⁴ Badania te prowadzone są przez Instytut Handlu Wewnętrznego. Wyniki badań ankietowych zawierających ocenę rozwoju nowych form sprzedaży handlu uspołecznionego za lata 1959—1962, w tym również ocenę kształtowania się kosztów modernizacji sklepów detalicznych zawiera cykl opracowań Instytutu, wydanych pod wspólnym tytułem: *Dynamika rozwoju nowych form sprzedaży*, Opracowania i Materiały, IHW, Warszawa, z. 18—24 (maszynopisy powielane).

²⁵ Por. m. in. O. Haubold, W. Kozłowska, J. Bogiel, *Analiza efektywności sklepów samoobsługowych i preselekcyjnych*, IHW, Warszawa 1960; O. Haubold, *Efek-*

sprzedaży na poziom i strukturę kosztów obrotu towarowego²⁶. Podejmowano równocześnie dociekania dla oceny ekonomicznej efektywności postępu technicznego w przedsiębiorstwach handlu hurtowego, a zwłaszcza gospodarce magazynowej²⁷. W niewielkim tylko stopniu uwagę badaczy absorbowały dociekania nad kształtowaniem się nakładów inwestycyjnych i ich efektywnością w obrocie towarowym. W odniesieniu do tych zagadnień dysponujemy nadal tylko fragmentarycznymi opracowaniami²⁸.

W rozpatrywanym okresie nastąpiło znaczne rozwinięcie badań porównawczych. Obok badań efektywności przedsiębiorstw handlowych, kontynuowanych przez poznański ośrodek naukowy (Katedra Statystyki WSE) na terenie regionu środkowo-zachodniego kraju²⁹, podjęte zostały w 1959 r. przez Instytut Handlu Wewnętrznego³⁰ permanentne badania kosztów i wyników działalności państwowych przedsiębiorstw handlu detalicznego i przemysłu gastronomicznego w skali ogólnokrajowej³¹. Badania te są prowadzone ściśle z punktu widzenia potrzeb międzyzakładowej analizy działalności gospodarczej przedsiębiorstw³². Zostały one

tywność nowych form sprzedaży w handlu detalicznym, Roczniki Instytutu Handlu Wewnętrznego 1960, nr 3; tenże, *Wyniki działalności preselekcyjnych sklepów odzieżowych tamże*, 1961, nr 2.

²⁶ Por. S. Wierchosławski, *Koszty detalicznego handlu miejskiego w Wielkopolsce w warunkach modernizacji form sprzedaży*. Roczniki Ekonomiczne, t. XVII.

²⁷ Por. m. in. M. Strużycki, *Efektywność mechanizacji handlu*, Handel Wewnętrzny 1958, nr 6; J. Domagalski, M. Strużycki, *Efektywność zastosowania automatów w handlu*, Roczniki Instytutu Handlu Wewnętrznego 1960, nr 4; M. Strużycki, *Zagadnienie opłacalności mechanizacji w hurcie spożywczym*, IHW, Warszawa 1963 (maszynopis powielany).

²⁸ Poza syntetycznymi informacjami publikowanymi przez Departament Inwestycji GUS, wymienić można zaledwie nieliczne opracowania w tej dziedzinie. Por. m. in. J. Domagalski, *Inwestycje handlu w dwudziestolecie*, Handel Wewnętrzny 1964, nr 6; 1965, nr 1; J. Domagalski, S. Kawecki, *Inwestycje handlowe w dwudziestolecie*, Handel Wewnętrzny 1964, nr 5.

²⁹ Wyniki tych badań nie zostały dotychczas w całości opublikowane. Do druku przygotowane są opracowania monograficzne dotyczące kształtowania się kosztów w warunkach rynku nabywcy, obejmujące pierwszy pięcioletni okres badań (1953—1957).

³⁰ Badania te podjęto z inicjatywy prof. L. Koźmińskiego. Prowadzone one są pod kierunkiem doc. Z. Kossuta. Począwszy od 1965 r. badanie przejął Departament Statystyki Handlu i Cen GUS.

³¹ W dalszych latach zakresem tych badań objęto również państwowe przedsiębiorstwa transportowe oraz przemysłu piekarniczego (1960). Począwszy od 1965 r. badaniami objęto państwowe przedsiębiorstwa handlu hurtowego i hurtowo-detalicznego. W handlu detalicznym do badań włączono przedsiębiorstwa budowlane podległe wojewódzkim zjednoczeniom przedsiębiorstw handlowych.

³² Zakres rzeczowy informacji stanowiącej przedmiot analizy porównawczej obejmuje ponad 50 cech dotyczących m. in. charakterystyki podstawowych czynników ekonomicznych przedsiębiorstwa (zatrudnienie, baza materialna, własne środki finansowe przedsiębiorstwa), kosztów w układzie rodzajowym, nakładów inwesty-

oparte w odniesieniu do większości cech na wtórnym materiale statystycznym³³. Wyniki ich przekazuje się do wiadomości zainteresowanym przedsiębiorstwom, instytucjom gospodarczym i naukowym³⁴. Międzyzakładowe porównania podjęte przez Instytut Handlu Wewnętrznego uważać można za jedno z największych przedsięwzięć badawczych w zakresie kosztów, jakie zostało podjęte w okresie powojennym. Nie przesądzając wartości poznawczej publikowanych przez Instytut materiałów dla dalszych studiów ekonomiczno-statystycznych, należy zwrócić uwagę na ich duże znaczenie dla praktyki.

Godnym do odnotowania zjawiskiem są coraz częściej podejmowane przez zarządy central handlowych opracowania porównawczych informacji o wynikach działalności podległych przedsiębiorstw³⁵. Stanowią one swego rodzaju namiastkę międzyzakładowych analiz. Problematyka kosztów jest w nich uwzględniana najczęściej tylko w niewielkim zakresie. Zjawisko to ocenić należy jednak pozytywnie, gdyż z czasem opracowania te przekształcić się mogą w międzyzakładową analizę sensu stricto.

W 1958 r. nastąpiło włączenie problematyki kosztów i wyników działalności uspołecznionych przedsiębiorstw handlowych wszystkich szczebli obrotu towarowego do programu prac Departamentu Statystyki Handlu i Cen Głównego Urzędu Statystycznego³⁶. Do tego okresu zainteresowania tej instytucji ograniczały się bowiem wyłącznie do przeprowadzenia szacunków kosztów materialnych i niematerialnych koniecznych do obliczeń dochodu narodowego. Rozpoczęcie planowego, systematycznego gromadzenia materiałów sprawozdawczych kosztów ma poważne znaczenie, ponieważ stwarza niezbędne podstawy dla rozwoju badań wdrożeniowych. Podobne opracowania prowadzone są od 1949 r. przez

cyjnych, kapitalnych remontów i innych wielkości ekonomicznych. Por. *Wyniki ekonomiczne państwowych przedsiębiorstw handlowych w 1965 r.*, cz. II, GUS, Departament Statystyki Handlu i Cen, Warszawa 1966.

³³ W przypadku przedsiębiorstw handlu detalicznego wykorzystuje się ewidencję sumaryczną w postaci zestawień opracowanych przez wojewódzkie zjednoczenia, natomiast w odniesieniu do przedsiębiorstw handlu hurtowego przez zarządy odpowiednich central handlowych na podstawie danych zawartych w sprawozdaniach otrzymanych od podległych im przedsiębiorstw.

³⁴ Wyniki tych zestawień opracowywane są do 1964 r. włącznie w ujęciu kwartalnym, natomiast od 1965 r. w ujęciu półrocznym. Przejście na dłuższe jednostki czasu przyczynić się może do poważnego osłabienia zainteresowania efektami międzyzakładowej analizy działalności przedsiębiorstw handlowych. Wyrzucić można obawę, że publikacje te z czasem przekształcone zostaną w swego rodzaju branżowy rocznik statystyczny o charakterze czysto sprawozdawczym.

³⁵ Opracowania te podjęte zostały przez Centralę Rolniczą Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”, Związek Spółdzielni Spożywców „Społem” oraz Centralny Zarząd Hurtu Spożywczego.

³⁶ Wyniki tych opracowań począwszy od 1960 r. publikowane są w syntetycznej postaci na łamach Rocznika Statystycznego GUS.

Departament Księgowości (obecnie Centralną Księgowość) Ministerstwa Handlu Wewnętrznego, lecz tylko w odniesieniu do central handlowych podległych bezpośrednio resortów. Opracowaniem i analizą tych materiałów zajmuje się powołany w 1962 r. Wydział Kosztów Handlowych w Departamencie Finansowym³⁷.

Dotychczas nie posiadamy opracowania, które zawierałoby syntetyczny obraz tendencji rozwojowych kosztów w handlu w minionym dwudziestolecu w Polsce. Podjęte przez Katedrę Statystyki WSE w Poznaniu badania o charakterze retrospektywnym, zmierzające do określenia zmian w poziomie i strukturze kosztów handlu uspołecznionego w okresie powojennym, znajdują się dopiero w stadium rozwoju. Ze względu na poważne trudności w pełnej rekonstrukcji materiału źródłowego oraz w zakresie jego porównywalności opublikowano dotychczas tylko drobne przyczynki, wymagające dalszych studiów w tym kierunku³⁸.

Badania kosztów w rozpatrywanym okresie, mimo pewnej przypadkowości i braku koordynacji wysiłków badawczych, charakteryzują się dwiema pozytywnymi cechami. Znajdują one wyraz w rozwoju stałych badań kosztów przedsiębiorstw handlowych, które skupiły się głównie w ośrodku warszawskim i poznańskim. Jednocześnie występuje większa niż to miało dotychczas miejsce dążność do przystosowania badań dla doraźnych potrzeb polityki ekonomicznej państwa (problem renty położenia przedsiębiorstwa, oceny systemu marż handlowych w świetle kształtowania się kosztów) albo dla oceny efektów tej polityki (np. skutków modernizacji form sprzedaży oraz postępu technicznego w handlu). Cechy te można uważać jako pewne symptomy ustabilizowania się zainteresowań badawczych.

OCENA DOTYCHCZASOWEGO STANU BADAŃ

Przegląd przeprowadzonych badań empirycznych nad kształtowaniem się kosztów w handlu wewnętrznym w Polsce w okresie powojennym umożliwia sformułowanie kilku wniosków.

1. Dorobek badawczy w dziedzinie kosztów obrotu towarowego ocenić należy jako skromny, jakkolwiek nie brak w nim cennych studiów o oryginalnych koncepcjach. Pozostaje on w poważnej dysproporcji w stosunku do dorobku badawczego kosztów innych dziedzin gospodarki narodowej, a zwłaszcza przemysłu.

³⁷ Wydział ten prowadzi również dla potrzeb resortu samodzielne studia i badania w zakresie kosztów obrotu towarowego.

³⁸ S. Wierchosławski, *Tendencje rozwojowe kosztów handlu wiejskiego w świetle badań ankietowych w okresie powojennym*, Roczniki Ekonomiczne, t. XV, Poznań 1963; tenże, *Tendencje rozwojowe kosztów w przedsiębiorstwach handlu detalicznego*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 1965, nr 2; tenże, *Zmiany w strukturze kosztów przedsiębiorstw handlu detalicznego w okresie powojennym*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 1965, nr 4.

2. Możliwości wykorzystania bogatego materiału empirycznego, jakie stwarzał począwszy od 1950 r. jednolity system ewidencji w handlu uspołecznionym, zostały bezpowrotnie zaprzepaszczone.

3. Badania w zakresie kosztów obrotu towarowego znajdują się nadal we wstępnej fazie rozwojowej.

4. Prawie wszystkie dociekania mają charakter badań typu instytucjonalnego, co pod względem poznawczym umożliwia bardzo jednostronne spojrzenie na przedmiot badania. Badania o charakterze funkcjonalnym w odniesieniu do kosztów rynku znajdują się w embrionalnym stadium rozwoju.

5. Przedmiot szczególnych zainteresowań badawczych stanowią koszty szczebla detalu, podczas gdy prawidłowości kształtowania się kosztów szczebla hurtu i zbytu nie zostały prawie w ogóle rozpoznane.

6. Większość podejmowanych badań cechuje brak odpowiedniej koordynacji i współdziałania między poszczególnymi ośrodkami naukowymi, co prowadzi do nieuzasadnionego rozproszenia, a tym samym osłabienia wysiłków badawczych.

7. Badania kosztów nie są najczęściej zintegrowane z innymi dociekaniami prowadzonymi równolegle w dziedzinie obrotu towarowego; uniemożliwia to ustalenie odpowiednich współzależności ekonomicznych.

8. Między dotychczasowym skromnym dorobkiem badań empirycznych w postaci opracowań poznawczo-materialnych a dorobkiem teoretycznym z tej dziedziny zarysowują się poważne dysproporcje, z wyraźną niekorzyścią dla tych ostatnich.

Na tle tych rozważań nasuwa się w sposób nieodparty pytanie: gdzie należy doszukiwać się przyczyn stwierdzonych rezultatów badań kosztów handlu w minionym dwudziestolecu? Nie można bowiem rozpatrywać kierunków przyszłych dociekań wówczas, gdy nie znamy podłoża oraz przyczyn dotychczasowych niepowodzeń. Udzielenie chociażby najbardziej fragmentarycznej odpowiedzi na to pytanie nie jest sprawą łatwą. Na realizację badań kosztów handlu oddziaływał splot wielu różnorodnych przyczyn, wzajemnie z sobą powiązanych, dlatego też jakakolwiek próba ich systematyki mieć będzie z konieczności charakter sztuczny, subiektywny. Wydaje się jednak, że nie popełnimy zbyt wielkiego błędu, jeśli przyczyny te rozpatrzemy z następujących punktów widzenia:

— dorobku teoretycznego i rozwoju metod badawczych w zakresie kosztów handlu,

— ogólnego klimatu badań oraz zamówienia społecznego, wysuwanego ze strony praktyki życia gospodarczego,

— wartości poznawczej materiałów empirycznych.

Rozwój badań empirycznych pozostaje zawsze w ścisłym związku z dorobkiem myśli teoretycznej oraz stanem metod i technik badawczych. Następuje wyraźne wzajemne oddziaływanie na siebie wiedzy teoretycznej oraz badań empirycznych. Sam opis rzeczywistości nie wy-

czepuje bowiem procesu poznawczego i nie jest równoznaczny z rozwojem nauki³⁹. Wiedzę o konkretnej rzeczywistości posuwają naprzód uogólnienia, przy czym różny jest ich zakres⁴⁰. Badacz w formułowaniu wyników przeprowadzonych obserwacji posługuje się zawsze aktualnymi kategoriami twierdzeń danej nauki, dlatego też rozwój koncepcji badań kosztów obrotu towarowego może być oceniany w ścisłym związku z rozwojem teorii ekonomicznej handlu.

Nie ulega wątpliwości, że teoria ekonomii nie odegrała w minionym dwudziestolecu inspirującej roli w zakresie rozwoju badań ekonomicznych w handlu w ogóle, a kosztów w szczególności. Opracowana dla warunków kapitalistycznych teoria kosztów obrotu przez K. Marksa⁴¹ nie znalazła odpowiednio twórczego rozwinięcia dla warunków gospodarki socjalistycznej⁴². Przyjęte w ekonomii politycznej twierdzenia w odniesieniu do kosztów cyrkulacji w gospodarce socjalistycznej nie zostały dotychczas w sposób empiryczny udowodnione⁴³. Dyskusyjność tych twierdzeń nie sprzyjała rozwojowi dociekań empirycznych, przeciwnie, w zakresie badań makroekonomicznych kosztów stwarzała szereg implikacji⁴⁴. Utrzymujący się w naszej literaturze niezwykle krytyczny stosunek do teorii kosztów handlu ekonomii kapitalistycznej oraz do robku tzw. nauki o przedsiębiorstwie, bez równoczesnego rozwinięcia teorii kosztów przedsiębiorstw socjalistycznych, nie stwarzał odpowiednio konstruktywnej atmosfery dla rozwoju badań w skali mikroekonomicznej. Wprowadza on skłonność do schematycznego i nie pogłębionego ujmowania kosztów handlu socjalistycznego oraz pewien element niepewności w samodzielnym uogólnianiu stwierdzonych zależności ekonomicznych.

³⁹ Por. E. Lipiński, *Wypowiedź w dyskusji na sesji naukowej PAN z dnia 17. 4. 1953 r.*, Nauka Polska 1963, nr 2, s. 103.

⁴⁰ Por. Z. Zakrzewski, *Ekonomika handlu jako nauka*, Zeszyty Naukowe WSE w Poznaniu 1957, nr 4, s. 9—10.

⁴¹ K. Marks, *Kapitał*, t. II, Warszawa 1959.

⁴² Na niedostatki teorii kosztów handlu w ekonomii politycznej socjalizmu zwracają uwagę prof. A. Wakar (*Handel socjalistyczny. Próba sformułowania problemu*, Zeszyty Naukowe SGPiS nr 15, s. 182 i n.) i prof. Z. Zakrzewski (*Rozwój polskiej myśli ekonomicznej*... , op. cit., s. 179—184).

⁴³ Dotyczy to zwłaszcza twierdzenia o malejącym udziale czystych kosztów cyrkulacji w kosztach handlu socjalistycznego. Teza ta posłużyła za przesłankę zaliczenia handlu socjalistycznego do sfery produkcji materialnej. Problem ten naświetla szerzej W. Welfe, *Statystyka handlu*, Warszawa 1958, s. 3—4.

⁴⁴ Por. M. Bor, *O niektórych zagadnieniach dochodu narodowego w społeczeństwie socjalistycznym*, Zeszyty Teoretyczno-Polityczne 1954, nr 7, s. 148. Znamiennym tego wyrazem jest również dyskusja na temat produkcyjnego charakteru handlu, tocząca się na łamach *Ekonomisty*. Por. m. in. B. Minc, *W sprawie dochodu narodowego społeczeństwa socjalistycznego*, *Ekonomista* 1955, nr 1, s. 60—75; S. Bolland, *Problematyka pracy produkcyjnej w społeczeństwie socjalistycznym*. *Ekonomista* 1955, nr 5—6, s. 180—188.

Sytuację w tym zakresie pogarsza utrzymywanie się przez długie lata skromnego dorobku teoretycznego w omawianej dziedzinie w nauce o handlu. Ekonomika handlu wykształciła się w odrębną naukę stosunkowo niedawno. Jej to należy zawdzięczać uporządkowanie podstawowych pojęć, wyjaśnienie zachodzących zależności (prawidłowości), przeprowadzenie uogólnień nielicznych empirycznych badań kosztów⁴⁵. Dzięki tzw. usługowej teorii handlu⁴⁶, a w szczególności wysuwany koncepcjom efektywności handlu⁴⁷, zrewidowane zostały utrzymujące się przez długi okres błędne założenia polityki ekonomicznej, zmierzające do maksymalnego obniżenia poziomu nakładów w obrocie towarowym, kosztem jakości świadczonych usług handlowych. Rozwój tych teorii przyczynił się nade wszystko do ożywienia zainteresowań badawczych problematyką kosztów.

Jednym z ważnych czynników wpływających opóźniająco na rozwój badań empirycznych jest brak odpowiednich opracowań metodologicznych, które uwzględniałyby współczesne metody i techniki badań statystycznych oraz doświadczenia innych krajów w zakresie zastosowań do badania kosztów metod ekonometryczno-matematycznych. Problematyka metod analizy kosztów traktowana jest w licznych opracowaniach podręcznikowych oraz popularnonaukowych w sposób fragmentaryczny, jako część tzw. analizy działalności gospodarczej przedsiębiorstw lub jako część składowa analizy finansowo-księgowej. Całość postępowania analitycznego w tym ujęciu sprowadza się do omówienia bardzo prymitywnych narzędzi analitycznych, dlatego też za swego rodzaju pionierskie opracowania uważać należy podręcznik J. Dietla i R. Gałęckiego⁴⁸ oraz pracę Z. Kossuta⁴⁹. W ciągu rozpatrywanego okresu wymienić można natomiast zaledwie parę oryginalnych przyczynków metodologicznych⁵⁰. Te

⁴⁵ Na uwagę zasługuje w tym zakresie praca zbiorowa pod red. Z. Zakrzewskiego, *Ekonomika handlu*, Warszawa 1966.

⁴⁶ Por. J. Kurnal, *Zasady gospodarowania usługami handlowymi w polskim modelu gospodarczym*, Zeszyty Naukowe SGPiS, Warszawa 1959; A. Wakar, op. cit. W ramach usługowej teorii handlu sformułowana została przez prof. A. Wakara próba teorii kosztów w handlu socjalistycznym, prezentująca czysto pragmatyczny punkt widzenia, oparty na konstrukcji planu i mechanizmie jego wykonania. Por. *Teoria handlu socjalistycznego*, praca pod kier. A. Wakara, Warszawa 1966, s. 130—136.

⁴⁷ Por. K. Boczar, *Społeczna efektywność handlu socjalistycznego*, Zeszyty Naukowe SGPiS 1963, nr 46; J. Kurnal, *O problemie efektywności handlu*, Handel Wewnętrzny 1958, nr 2; Z. Kossut, *Ekonomiczna sprawność handlu wewnętrznego*, Zeszyty Naukowe SGPiS 1963, nr 46; Z. Zakrzewski, *Efektywność handlu wewnętrznego*, *Próba teorii*, Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny 1962 nr 1.

⁴⁸ J. Dietl i R. Gałęcki, *Metody analizy kosztów skupu*, Warszawa 1956.

⁴⁹ Z. Kossut, *Międzyzakładowa analiza działalności gospodarczej przedsiębiorstw handlowych*, Warszawa 1961.

⁵⁰ Na uwagę zasługuje artykuł R. Kowalca pt. *Dynamika kosztów handlowych*, Roczniki Instytutu Handlu Wewnętrznego 1958, nr 7.

nieliczne opracowania nie mogły wywrzeć poważniejszego wpływu na koncepcję przeprowadzanych dociekań. W rezultacie większość badań empirycznych stanowi wynik własnych poszukiwań badaczy, nie zawsze dysponujących odpowiednio wyposażonym w narzędzia poznawcze warsztatem naukowym.

Kolejnym zagadnieniem wymagającym rozpatrzenia jest prześledzenie kierunków wpływu zamówienia społecznego na badania kosztów. Zagadnienie to łączy się z klimatem społecznym empirycznych badań ekonomicznych w minionym dwudziestoleciu.

W modelu gospodarki centralistycznej, w którym utrzymuje się równocześnie sytuacja rynku sprzedawcy, podstawowy podmiot gospodarowania, jakim jest przedsiębiorstwo handlu uspołecznionego, nie jest zainteresowany w podejmowaniu prac badawczych. W znacznie większym stopniu zainteresowania takie przejawiała jednostka nadrzędna, szczególnie gdy wyniki tych badań stwarzały potencjalne możliwości obniżenia poziomu kosztów. Wynikało to z wielu przyczyn. Wyodrębnić tu można warunki o charakterze obiektywnym i subiektywnym. Wśród warunków pierwszej grupy na wyróżnienie zasługuje:

1. Atmosfera obawy i niepewności, czy udzielane przez przedsiębiorstwo informacje nie narażą je na nieprzyjemności, które wytworzyły się na podłożu obowiązujących aktów normatywnych o tajemnicy państwowej.

2. Psychoza bierności i braku wiary w skuteczność przeprowadzania badań naukowych, posiadająca swą genezę w centralizacji decyzji, przyczyniającej się do systematycznego zaniku wszelkiej samodzielnej myśli u kierownictwa jednostek gospodarczych.

Przytoczone okoliczności składały się na ogólną atmosferę, która towarzyszyła każdemu podejmowanemu w tym okresie dociekaniami w dziedzinie zjawisk społeczno-gospodarczych. Tworzyły one obiektywne warunki dla obserwacji statystycznej. Podmiot badania nie miał na nie praktycznie żadnego wpływu. Warunki subiektywne natomiast można by ująć następująco:

1. Niepopularność wśród przedsiębiorstw oficjalnie przyjętych założeń programowych badań głoszących określenie źródeł dalszej obniżki i tak kształtujących się na bardzo niskim poziomie kosztów obrotu towarowego.

2. Brak widocznych doraźnych rezultatów, które stanowić by mogły dla przedsiębiorstw pewne wymierne korzyści i zachęcały je do bardziej czynnego współdziałania w przeprowadzaniu tego rodzaju badań. Mało sprzyjającą atmosferę dla zainteresowań problematyką ekonomiczną kosztów przez instytucje naukowe stwarzały oficjalne założenia programowe badań w dziedzinie handlu. Pod adresem nauki wysuwano dezyderaty w zakresie usprawnienia aparatu handlu, sprowadzające się raczej do

rozwiązań czysto organizacyjnych i technicznych aniżeli rozwiązań problemów ekonomicznych⁵¹.

Bardziej konstruktywny klimat dla przeprowadzenia badań ekonomicznych w obrocie towarowym stworzony został dopiero w wyniku zmian modelowych (1956—1958) oraz wynikających z nim zmian stosunków rynkowych, które charakteryzują się stopniowo przechodzeniem do sytuacji rynku nabywcy. Oparcie działania mechanizmu rynkowego na polityce rynku nabywcy prowadzi do podważenia monopolistycznej pozycji przedsiębiorstwa handlowego jako kontrahenta wymiany. Powoduje to przesunięcie punktu widzenia ryzyka związanego z zaspokojeniem efektywnego popytu konsumpcyjnego z centralnego planifikatora na przedsiębiorstwo handlowe. Stwarza to potrzebę udoskonalenia funkcjonowania aparatu handlowego. Okoliczności te wywołują konieczność istotnych zmian w dotychczasowych proporcjach czynników ekonomicznych, a zarazem modyfikacji ustalonego na podłożu administracyjnym poziomu i struktury kosztów jego działalności. Stwarzały one więc obiektywne przesłanki dla szeroko rozumianego zamówienia społecznego na wielostronne badania kosztów w obrocie towarowym. Praktyka życia gospodarczego domagała się nowego, twórczego spojrzenia na zjawisko kosztów, jako określoną kategorię ekonomiczną. Mogło to nastąpić między innymi poprzez wielostronne badania empiryczne. Realizacja tych postulatów (wysuwanych na łamach piśmiennictwa ekonomicznego) przekraczała jednakże potencjalne możliwości instytucji naukowych prowadzących badania w obrocie towarowym. Zaciążyły na tym nie tyle trudności w zakresie przewyciężenia dotychczasowego schematyzmu badań, ile ograniczone możliwości organizacyjno-techniczne dla przeprowadzenia tego rodzaju badań oraz brak odpowiednich w tym zakresie doświadczeń⁵².

Nie bez znaczenia na rozwój omawianych badań pozostawała wartość poznawcza dostępnych materiałów empirycznych. Jest bowiem dowiedzione, że podmiot badania wykazuje większą skłonność do podjęcia dochodzeń statystycznych w odniesieniu do tych zjawisk masowych, których ścisłość liczbowego opisu nie nasuwa poważniejszych zastrzeżeń. Jednocześnie obserwuje się tendencje do unikania badania tych zjawisk, których dokumentacja źródłowa jest powszechnie kwestionowana. Do takich zjawisk należą również koszty obrotu towarowego. W polskich warunkach organizacyjnych podmiot badania zmuszony jest bowiem korzystać z wtórnych materiałów statystycznych (ewidencji księgowej), ponieważ ma na ogół słabe możliwości tworzenia własnej dokumentacji źródłowej.

Ewidencja księgowa kosztów przedsiębiorstw handlowych przechodziła w zakresie treści jak i formy różne przeobrażenia w minionym

⁵¹ Por. T. Dietrich, *Kierunki badań naukowych na tle zadań planu 6-letniego handlu*, *Ekonomista* 1950, z. 4, s. 29—74.

⁵² Dotyczy to zwłaszcza ograniczonych środków techniki statystycznej w zakresie masowego przetwarzania materiału liczbowego.

dwudziestolecia. Nie wchodząc w szczegółową ocenę dokonujących się w tym okresie zmian, należy stwierdzić przeciętnie niską jej przydatność dla potrzeb analizy ekonomicznej. Wyraża się to przede wszystkim w niejednorodności pojęcia kosztów przedsiębiorstwa handlowego, które posiada w kolejnych okresach w różnych organizacjach handlowych odmienny zakres treści⁵³. Poważne zastrzeżenia wiążą się ze stosowaną klasyfikacją kosztów. Koszty ujmują się na ogół według rodzaju nakładów⁵⁴. Schematy te budzą jednak szereg zastrzeżeń z braku jednoznaczności przyjętych kryteriów podziału bądź też wskutek stosowania różnych kryteriów klasyfikacyjnych w obrębie jednego układu analitycznego. Brak trwałości stosowanych kryteriów podziału kosztów w obowiązujących planach kont powoduje nieporównywalność tych schematów, nawet w stosunkowo krótkich okresach czasu. Zastrzeżenia nasuwa również mała precyzyjność rozliczeń międzyokresowych oraz sposoby wyceny elementów składowych kosztów przedsiębiorstw. Dotyczy to zwłaszcza prawidłowego oszacowania majątku trwałego, urealnienia odpisów amortyzacyjnych, pomijania stopy procentowej od kredytów itp.⁵⁵ Stawia to pod znakiem zapytania wartość poznawczą w ten sposób ewidencjonowanych nakładów jako określonej wielkości ekonomicznej. Jeśli ponadto uwzględnimy różną szczegółowość podziału kosztów stosowaną przez poszczególne organizacje handlowe oraz inny zakres ich treści, mający swe podłoże w odmienności systemów finansowych⁵⁶, otrzymamy dość pesymistyczny obraz możliwości poznawczych, jakie stwarzała ewidencja przedsiębiorstw handlowych dla potrzeb analizy kosztów. Badania kosztów handlu należą do badań empirycznych, wymagających dużego zaangażowania badacza dla weryfikacji i urealnienia materiałów źródłowych przed ich wykorzystaniem. Stwarza to konieczność odpowiedniego zabezpieczenia środków technicznych i finansowych. W rezultacie, badania te — ze względu na kosztowność i pracochłonność oraz małą efektywność w krótkich okre-

⁵³ Według Z. Abramowicza, zakres pojęcia kosztów w państwowym miejskim handlu detalicznym zmieniał się w ciągu ostatnich piętnastu lat co najmniej siedmiokrotnie (*Zasady klasyfikacji i ewidencji kosztów w handlu detalicznym*, Warszawa 1963, s. 172).

⁵⁴ Ze względu na niski poziom techniki ewidencji księgowej pomija się grupowanie kosztów według miejsc powstawania, poszczególnych jednostek operacyjnych sprzedaży oraz asortymentów towarowych.

⁵⁵ Por. m. in. Z. Abramowicz, op. cit., s. 101—172; A. Ivanka, *Klasyfikacja kosztów w handlu uspołecznionym a jej przydatność dla analizy ekonomicznej*, *Handel Wewnętrzny* 1956, nr 4, s. 14—24; W. Świetlicki, *Ewidencja kosztów w handlu wewnętrznym*, *Rachunkowość* 1954, nr 10, s. 435—439; E. Kurtys, *Zagadnienia usprawnienia ewidencji księgowej kosztów obrotu towarowego*, *Zeszyty Naukowe WSE w Poznaniu* 1957, nr 3, s. 129—144. A. Schroeter, *Ewidencja księgowa w handlu w świetle wyników badania rocznych sprawozdań finansowych*, *Rachunkowość* 1963, nr 11, s. 355—359.

⁵⁶ Por. Z. Kossut, *W sprawie sporządzania i wykorzystania sprawozdań przedsiębiorstw handlowych*, *Handel Wewnętrzny* 1961, nr 1, s. 81—84.

sach czasu — są mało atrakcyjne dla instytucji naukowych. Tym należy zapewne tłumaczyć brak ciągłości badań podejmowanych przez niektóre ośrodki badawcze.

Na rozwój badań kosztów w handlu w okresie powojennym w Polsce spojrzeć można również od strony stosowanych metod i technik badawczych. Zagadnienie to stanowić będzie przedmiot odrębnych rozważań.

THE PRESENT STATE AND DIRECTIONS OF STUDY OF COMMODITY TURNOVER COSTS IN POLAND (1945—1965)

S u m m a r y

The studies in the field of costs in trade, in contrast to costs in industry, have not been far advanced in Poland and in the socialist countries as a whole. Many circumstances have contributed to that state of affairs. They have their origin in the theoretical (the costs of commodity turnover constitute the most neglected part of the general theory of economics) as well as practical sphere (the competitiveness of aims and allocations of means in a period of rapid economic growth, which puts the problem of trade services in the background). That situation did not help to create a constructive climate, indispensable for the initiation of vast and systematic studies in that particular field. Those studies are, moreover, of a sporadic character and undertaken by only some of the academic centers. Thus they do not give an appropriate idea of the development and structure of costs of trade in postwar Poland. It is only lately that the Central Statistical Office began to collect a systematic information on the costs of trade enterprises.

The author is of the opinion that the market changes which have taken place as a result of model transformations in the country as a whole — create now ripe conditions for undertaking manysided studies in the field of commodity turnover cost. That need is further dictated by the necessity to form a proper basis for the assessment of economic efficiency of trade and to create proper premises for the policy of trade margins and retail prices in Poland. He thinks it would be advisable to combine the efforts of academic centers with those of central institutions to start special longterm research studies in the field of trade costs — preferably for chosen commodities.